

6. Леонтович Ф. И. Историческое исследование о правах литовско-русских евреев // Киевские университетские известия. – 1864. – № 3-4 (окремих відбиток).
7. Бершадский С. А. Документы и регесты к истории литовских евреев. – СПб., 1882. – Т. 1.
8. Элон М. Еврейское право / Под общей ред. И. Ю. Козлихина. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002.

Крумаленко М. В., МГУ

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЦИГАН У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Сегодня все европейское содружество дискутирует по поводу правового статуса цыган. Статья посвящена исследованию исторических корней формирования правового положения цыганского населения на украинских землях. Рассматривается процесс заселения украинских земель цыганами, особенности формирования их религиозного мировоззрения, анализируются нормы законодательства, регулирующие их правовое положение в Великом княжестве Литовском.

The legal status of gipsy groups is discussed all over European society today. The article is devoted to research of historical roots of forming of legal status of gipsy population on Ukrainian earths. The process of settling gipsy on Ukrainian earths, features that effected their religious world view, the norms of legislation that regulates their legal status in the Grand Duchy of Lithuania, are analysed.

Після свого розширення за рахунок країн Східної Європи Євросоюз зіткнувся з серйозною проблемою адаптації циганів. Перший саміт ЄС під головуванням глави Єврокомісії Жозе Баррозу, присвячений цій проблемі, пройшов 16 вересня 2010 р. в Брюсселі. Про масштаби циганської проблеми, з якою зіткнувся Євросоюз, прийнявши такі країни, як Болгарія, Румунія, Словаччина, Чехія і Угорщина, краще за все говорять цифри. Всього в світі не менше 18 мільйонів циганів. З них в Європі, в основному в її східній частині, – від 7 до 8 мільйонів. В Україні, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, проживає 47,6 тис. ромів (циган) або 0,1 відсотка всього населення країни. Процеси демократизації суспільства, що відбуваються в Україні, відкрили широкі можливості й активізували у середовищі ромської громади конструктивні сили, які здатні впливати на вирішення проблем ромської спільноти. Відзначається певний рівень їхньої готовності до відродження своєї самобутності та усвідомлення своєї етнічної приналежності.

Вирішення проблем циганського населення вимагає звернення до історичного коріння цієї проблеми.

Після переселення з Індії цигани більше трьохсот років прожили у Візантії (XII – XIV ст. ст.), де й почали називати себе "ромеями", а в подальшому – "рома". З XIV ст., намагаючись уникнути закріпачення, цигани почали просуватися з південно-східної Європи далі на північ і схід – до Угорщини, Словаччини, Польщі, до українських земель, де на той час ще не існувало антициганських правових норм. Перша згадка про появу циган на території Європи датується 1322 р. Про час появи їх тут стало відомо із записок двох монахів-францисканців Симона Симіоніса та Хуго Освіченого, які бачили на острові Крит людей, котрі жили в шатрах і дотримувалися обрядів Грецької православної церкви. Саме в Греції, перед тим як потрапити в Європу, цигани отримали назву аттіганос (атсиганос), що означає віщун, ясновидець.

Початком розселення циган в інших країнах Європи стало нашествя турецьких військ на Балканський півострів у 1418 р. За 11 років цигани розселюються по всіх країнах континенту.

Перша згадка про появу циган на території сучасної України датується початком XV ст. Їхнє перше поселення було в місті Ужгороді.

Поява в південно-західних і південних українських землях фіксується уже в 1428 р. [1, с. 183]. Вона започаткувала тривалий процес формування циганського населення України.

Величезне значення для вивчення проблеми формування правового статусу циган на українських землях має дослідження їх правового становища на теренах Великого князівства Литовського (далі ВКЛ).

До ВКЛ цигани прибували різними міграційними маршрутами і досі зберегли спільну спадщину (руска рома, або як вони самі себе називають – халадітка рома [2, с. 12]). Вже у другій половині XVI ст. в українських землях Польського, Угорського королівств і Великого князівства Литовського існувало дві категорії циган: осілі (ранні) та кочові (пізні) [3, с. 13]. Останній термін є не дуже вдалим, оскільки у ВКЛ він не застосовувався, натомість таких ромів називали "мандрівними". У ВКЛ склалася особлива ситуація з правовим статусом циган (ромів), які через кочовий спосіб життя перебували на маргінесі християнських спільнот.

Питання про релігійні уподобання ромів є цікавим і, очевидно, їхня релігійно-конфесійна належність аналогів собі у ВКЛ та, можливо, і у всій Європі не мала. Справа в тому, що роми були і залишаються нині релігійними релятивістами. Вони сповідують ту релігію, у тому конфесійному варіанті, який переважає в місцевості їхнього перебування.

Саме тому, серед циган ВКЛ були і католики, і православні, й навіть ті, хто відносився до євангельської конфесії. Крім того, в ідеології циган завжди залишалися елементи традиційних дохристиянських вірувань, які позначалися і на їхніх правових процедурах, зокрема, в судовому розгляді [4].

Незважаючи на їхнє християнське (православне або католицьке) віросповідання, роми по всій Європі, й ВКЛ тут не було винятком, трактувалися як квазііноземна спільнота, яка має персональну автономію [5] і не може претендувати на статус "повноцінних" підданих.

Грамота великого князя Олександра (1501) вказувала на "стародавні права циган" [6, с. 6], зокрема на право кочувати у межах держави: "Бив нам великому князю чолом старший війт Василь та його цигани, і просили нас, великого князя, щоб ми їх прохання [прийняли] і прохання задовольнили і щоб їхнього віита затвердили. Для чого цією грамотою нашою вказаного Василя, віита цигана затвердивши і уповноваживши, передаємо йому повноваження і право судити циган і розбирати всякі суперечки між ними. Віит Василь і його цигани в усіх землях наших Великого князівства Литовського повинні мати повну свободу на підставі стародавніх прав, звичаїв і стародавніх княжих грамот" [7].

На перших порах лояльна до ромів політика держави поступово набувала непослідовного характеру із загальною тенденцією до нетолерантності. Так, у 1557 р. постановою Варшавського сейму роми були вигнані за межі польсько-литовської держави, але, очевидно, у ВКЛ ця постанова так і не була виконана, оскільки пізніше, у 1564-1566 рр. великокнязівська адміністрація визначила, що умовою залишення ромів у межах ВКЛ є набуття осілості. Кожен циган, який волів проживати у ВКЛ, повинен був оселитися "під началом доброго господаря", у протилежному разі він ризикував бути вигнаним [1, с. 184]. Ця постанова стосувалася "мандрівних" циган, що ж до осілих, то, їх, навпаки, великокнязівська адміністрація заохочувала вступати до війська [8, с. 522].

А ще пізніше, постановою Третього Статуту ВКЛ було зазначено: "Цигани не приносять ніякої користі, а крадуть і збувають крадене, одурюють простих людей, і, кочуючи по чужих землях, шпигунами можуть бути... Щоб з цієї миті ніде у Великому Князівстві Литовському і в землях, йому що належать, і духу цигана не було" (розд. XIV, арт. 35). Як видно, у цьому випадку фактор єдиної релігійної належності не допоміг ромам отримати якийсь належний високий правовий статус у державі. Дискримінаційні постанови неодноразово підтверджувалися, хоча, як це не раз було в історії ВКЛ та Речі Посполитої,

в реальності вони ніколи повною мірою не виконувалися. Більше того, у Речі Посполитій роми мали "куценьку автономію" (оцінка О. П. Баранникова) на територіальній основі, яка полягала в тому, що вони мали своє "столичне" місто – Мир у Білорусі – та мали право обирати свого "короля" [6, с. 7].

Роми ВКЛ, як і сучасні, зберігали значною мірою додержавні форми організації суспільства. Зокрема, кожна ромська спільнота (кумпанія) очолювалася вождем – ром баро (дослівно – "велика людина") – який, як вважалося переважавав усіх мудрістю та силою. Баро одноосібно мав право розв'язувати незначні, невеликі суперечки між членами громади. Якщо ж сутички виникали між родами (віцями) або кумпаніями (територіальними об'єднаннями віців), тоді скликалися дивано – збори ром баро, які неформальним шляхом вирішували спірне питання.

Останні досягнення юридичної антропології доводять існування ще однієї, крім суто національної та побутової, детермінанти правового становища ромів, а саме – наявність власного правового регулювання [9]. Цікаво, що правова термінологія сучасних європейських ромів вироблена була саме в Центральносхідній Європі, тобто у ВКЛ та Польщі [5].

Право ромів виступало не тільки як захист від внутрішніх та зовнішніх загроз, але і як своєрідний код, що організовував життя ромського суспільства. Характерними рисами права ромів були і залишаються досі: усний звичаєвий характер, що обумовлював і обумовлює його гнучкість; абсолютна закритість від зовнішніх впливів; практичний характер, що проявлялося в економії правового регулювання, яке охоплювало, в основному, сімейні стосунки, майнові відносини, а також розв'язання конфліктних ситуацій.

Як правило, правові норми застосовувалися за рішенням суду (крису), який скликався у випадках вчинення серйозного злочину. Скликання крису було надзвичайно важливою подією для рома. Його проводила нейтральна для сторін спору кумпанія на вимогу ображеної сторони.

Старійшини родів збиралися і визначали суддю або суддів. Позивач мав право висловити певні преференції щодо особи судді, а відповідач мав право вето щодо такої особи. Судді допомагали члену судової ради (п'ять або більше осіб, найбільш мудрих та шанованих). Жінки ніколи до суду не допускалися. Старший з поміж суддів головував на судовому розгляді.

Позивач та відповідач мали представляти самі себе, будь-яке представництво та адвокатська діяльність були заборонені. Якщо позивач (жертва) за віком або хворобою не могли виступати в суді та заявляти свої претензії, це робив найближчий родич чоловічої статі. Якщо справою зачіпалися інтереси всього роду, увесь рід міг виступати як позивач.

Крис, як правило, розглядав три категорії справ: майнові збитки, справи честі, справи з моральних або релігійних питань, включаючи порушення заборон-табу.

На суді могли бути присутніми тільки чоловіки-рома. Жінки, неодружені або бездітні чоловіки допускалися до розгляду тільки як свідки. У деяких делікатних справах, таких як подружнн невірність, свідки та публіка взагалі виключалися.

Магічні вірування, які поєднувалися у ромів з християнством, спричинили збереження у судівництві такого інституту як присяга зі зверненням до духів предків, але на олтарі з іконами, які належали роду. У складних випадках зверталися до експертної думки племінних вождів або старійшин.

Крис міг виносити декілька видів вироків, зокрема штраф, тілесні покарання. В окремих, виключних випадках це могла бути смертна кара, у виконанні якої мали брати участь усі хто побажав, для того, щоб дух страченого не міг переслідувати потім ката. Але найбільш суворим видом покарання вважалася мериме – вигнання за межі роду, інакше кажучи – громадянська смерть. Особа, щодо якої застосоване мериме, не могла розраховувати на будь-які відносини з ромами або допомогу з боку свого колишнього роду або взагалі будь-якого цигана, вона навіть не мала права на поховання.

Мериме могло бути постійним та тимчасовим. Тимчасове мериме накладалося, наприклад, за крадіжку у рома і діяла, доки невинувата сторона не компенсує збитки.

Отже, на українських землях ВКЛ ромська спільнота займала особливе правове становище, яке було обумовлене, по-перше, її християнською належністю, по-друге, іноземним походженням, по-третє, специфічним способом життя, що включав власне правове регулювання, яке характеризувалося закритістю та традиційним характером.

Спільнота ромів складала особливу правову групу християнської частини суспільства ВКЛ. Вона характеризувалася, на відміну від інших християнських етноконфесійних груп, по-перше, релігійною лабільністю (роми дотримувалися тієї конфесії, серед прихильників якої жили), по-друге, повною правовою закритістю. Остання

забезпечувалася наявністю власної суспільної організації та наявністю власного, непридатного для запозичень із зовні правового регулювання. У цьому відношенні вони були абсолютно протилежними іншим етноконфесійним групам, які, навпаки, зберігали релігійну та конфесійну належність, пристосовуючи її до чужого за походженням правового регулювання.

Дослідження витоків формування правового статусу циган на українських землях допоможе створенню концептуальних підходів та шляхів інтеграції ромів в українське суспільство, реалізації представниками цієї етнічної групи соціальних, економічних і культурних прав і свобод, а також їх активної участі у державотворчих процесах.

Література:

1. Кроу Девід М. Історія циган Східної Європи та Росії / пер. з англ. В. П. Канаша, С. М. Рябчук. – К.: Мегатайтп, 2003.
2. Зіневич Н. О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2005.
3. Беліков О. В. Циганське населення України (XVI – XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2003.
4. Дучыц Л. З гісторыі цыганоў Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2003. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aiv.by/czasopisy/mat>.
5. Fraser A. Juridical Autonomy among Fifteenth and Sixteenth Century Gypsies // The American Journal of Comparative Law. – 1997. – Spring. – Vol. 45. № 2.
6. Баранников О. П. Українські цигани. – К.: ВУАН, 1931.
7. Бессонов Н., Деметер Н. История цыган: новый взгляд. – Воронеж, 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zigane.pp.ru/history17.htm>.
8. Статути Великого князівства Литовського. – У 3-х т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – Т. III. – Кн. 2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року.
9. Gypsy Law: Romani Legal Traditions and Culture. Contributors: Walter O. Weyrauch – editor. Berkeley, CA: University of California Press, 2001.